

// Вісник Харківського національного університету. Серія Романо-германська філологія. – 2007. – №773. – С. 16-19.

МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНОЇ СИТУАЦІЇ НЕПРАВДИ

Морозова О.І., канд. філол. наук (Харків)

Проблема моделювання ситуації спілкування належить до числа актуальних проблем гуманітарних наук [5; 13; 16], в тому разі, і лінгвістики [7; 9; 10; 14]. У статті представлена модель розвитку комунікативної ситуації неправди, що є основою інтерпретації змісту неправдивого висловлення адресатом. Матеріалом дослідження слугували фрагменти англomовного художнього дискурсу.

Ситуація визначається як сукупність умов та обставин, що створюють певне становище, викликають ті чи інші взаємини людей [1: 1127]. У цій словниковій дефініції ситуація подана як явище матеріальної дійсності. Повсякденне значення цього слова вплинуло на трактування змісту відповідного терміна на початковому етапі його наукової розробки. Один із перших дослідників поняття ситуації, Б. Маліновський, визначає її як реальність навколишнього середовища [15: 57], тобто як щось сприймане людиною безпосередньо, через її сенсорний досвід. Проте, ототожнюючи ситуацію з об'єктивною дійсністю, дослідник опиняється в положенні, коли завдання її вичерпного опису є власне нездійснимим. Г. Кук визначає такий підхід як намагання описати безкінечність [7:1]. Послідовник Б. Маліновського, Дж.Р. Ферс [12], трактує ситуацію як абстракцію, ментальний конструкт, відносячи її до царини свідомості. В аналізі ситуації він оперує концептуальними структурами, що є результатом обробки свідомістю індивіда певного досвіду. З розуміння ситуації як абстракції, до якого ми приєднуємося, витікає, що вона може бути змодельованою.

Згідно з методологічними настановами сучасної науки, моделювання починається там, де мова йде про організацію й, особливо, про подання знань про світ [3: 435]. На доцільність моделювання ситуації спілкування вказує, по-перше, те, що не всі ознаки ситуації дійсності є релевантними для комунікантів: визначення ситуації завжди передбачає відбір її релевантних ознак, число яких є кінцевим. По-друге, ситуація спілкування є не довільною, а зв'язною множиною ознак. Ці властивості ситуації відповідають визначенню **моделі** як об'єкта-замісника, що за певних умов може посідати місце об'єкта-оригінала, відтворюючи його релевантні властивості й ознаки [Там само: 435]. Як зазначає Т.В. Луньова, у когнітивній лінгвістиці термін "модель" вживається на позначення як ментальних структур, одиниць свідомості людини, так і теоретичних конструктів, за допомогою яких вони описуються [2: 62-63]. Ці трактування терміну

"модель", на наш погляд, не є суперечливими, оскільки в обох випадках йдеться про розуміння того, яким чином зорганізовані знання людини про світ, тобто про такі утворювані з пізнавальною метою абстракції, що дозволяють упорядковувати змістовий матеріал і формулювати критерії його відбору та організації. Зазначимо, що вживання терміну "модель" в першому значенні властиве західній (англомовній) когнітивній науці. У східноєвропейській лінгвістиці сформувалась традиція вживати в такому значенні термін "концепт" (пор.: *cultural models in language and thought* [8] – культурні концепти в мові та мисленні). Відповідно, сфера вживання терміну "модель" обмежується тим, що іноді називають конструктивним типом [3: 327] (пор.: *cognitive context models* [10]).

Відповідно до трьох фаз мовленнєвої події, на існування яких вказує Ю.С. Степанов (прямування до критичної точки – домовленнєва фаза, критична точка – мовленнєва фаза, стан після критичної точки – постмовленнєва фаза [4: 249]), ми виокремлюємо три фази розвитку ситуації неправди.

1) Домовленнєва фаза комунікативної ситуації неправди – це етап прогнозування, оцінювання альтернатив, на якому визначальна роль належить суб'єкту мовлення – потенційному адресанту. Передумовою виникнення ситуації неправди є наявність суперечності між соціально зумовленими нормами, що вимагають від суб'єкта кооперативної мовленнєвої поведінки (говоріння правди), та його цілями, що не можуть бути реалізовані цим шляхом. Така суперечність, в термінах психології, є різновидом конфлікту мотивацій [6: 56]. Унаслідок цього конфлікту суб'єкт зазнає когнітивного дисонансу, що визначається як психічний стан відхилення від рівноваги, спричинений усвідомленням суб'єктом несприятливого для нього характеру ситуації [11: 4]. У свою чергу, когнітивний дисонанс породжує прагнення суб'єкта уникнути такої ситуації.

Причини та ознаки стану когнітивного дисонансу яскраво описує Дж. Фаулз в романі "Волхв" (*The Magus*): *The afternoon dragged out its listless hours. The closer I came to meeting Alison, the more muddle-motivated I grew. I knew that if I was in Athens at all, it was out of desire to play my own double-game with Conchis. Twenty-four hours before, under the colonnade, Alison had seemed a pawn to be used – at least one counter-move I could make; but now, two hours before meeting ... sex with her was unthinkable. So too, so close, was to tell her what was happening at Bourani. I no longer knew why I had come. I felt strongly tempted to sneak away back to the island. I wanted neither to deceive Alison nor to reveal the truth* (Fowles). Об'єктивною передумовою когнітивного дисонансу головного персонажу роману є те, що він, втягнутий у незрозумілу для нього самого гру, вимушений зустрітися з дівчиною, з якою його колись пов'язували близькі стосунки. З одного боку, закоханий вже в іншу дівчину, він не може прикидатися, що між ними нічого не змінилося; з

іншого боку, він не може відверто сказати дівчині про це. Його бажанням є втекти, проте і це не є можливим, оскільки зустріч з дівчиною – пішаком у грі – є єдиним можливим для нього ходом у відповідь супротивнику. Для опису стану когнітивного дисонансу персонажа автор застосовує такі емотивно забарвлені одиниці, як *dragged, listless, muddle-motivated, unthinkable, tempted to sneak away*.

Поставши перед необхідністю зробити вибір між дотриманням комунікативних норм та їх порушенням, суб'єкт оцінює альтернативні курси дій та обирає той шлях, що вважає оптимальним. Оцінюючи наявні альтернативи, він прогнозує можливі сценарії розвитку ситуації, ураховуючи ризик, пов'язаний з вибором того чи іншого шляху. В оцінці ж етичності вибору виявляються моральні якості індивіда, що переводить проблему неправди в етичну площину.

Зазначимо, що міркування етичного характеру властиві не всім індивідам (і, зазначимо, не за будь-яких обставин), як про це свідчить такий приклад: *"What about Pa and Ma? How come we're virtually inseparable?" "I'll tell them that I'm helping you to study so you can skip into my class." "You're helping me to study?" "Sure. (b) They know I can whenever I want to. (c) It would be a good deed. (d) And if they call your house to talk to me you answer and make something up about why I'm not there." (e) Linda was a more inventive and believable liar than even Maxi could ever hope to be* (Krantz). Дві дівчинки обговорюють, як одній з них уникнути постійного контролю батьків. Лінда відводить Максі роль "прикриття" (а) у здійсненні її планів. Коли остання зауважує, що батьки Лінди можуть не повірити, що вона допомагає в навчанні подрузі, та без вагань відповідає, що батьки знають про її здібності (b) й схвалюють благородство, яким, без сумніву, є безкорислива допомога іншим людям (c). Якщо ж вони все-таки захочуть перевірити, чи то їх донька насправді у подруги, Максі повинна вигадати причину, через яку її там нема (d). Таким чином, Лінда, незважаючи на її молодий вік, виявляє себе досвідченим стратегом (e), що заздалегідь планує можливі сценарії розвитку ситуації, не відчуваючи при цьому найменших докорів сумління.

У реальному спілкуванні, проте, нерідко трапляються випадки, коли вибір між шляхом правди чи неправди людині потрібно зробити терміново, без зайвих вагань. Змушений швидко реагувати на непередбачені повороти комунікативної ситуації, мовець вдається до неправди, що є респонсивною за характером. Її ознакою є максимальне скорочення домовленнєвої фази комунікативної ситуації неправди: *"I saw you this afternoon," said Nandira. "I saw you at Maru-a-Pula." "Ah, yes," said Mma Ramotswe. (a) "I was waiting for somebody." "Then I saw you in the Book Centre," Nandira continued. "You were looking at a book." "That's right," said Mma Ramotswe. (b) "I was thinking of buying a book." "Then you asked Mma Baptise about me," Nandira said quietly. "She's that trader. She told me that you were asking about me." <...> "So why are you following me?" said*

Nandira, turning in her seat to stare at Mma Ramotswe. Mma Ramotswe thought quickly. There was no point in denying it, (c) and she may as well try to make the most of the difficult situation. So she told Nandira about her father's anxieties and how he had approached her (McCall Smith). Приватний детектив-жінка стежить за дівчиною і раптом остання звертається до неї з запитанням, чому її переслідують. Детектив спочатку говорить неправду, прикриваючись вигаданими причинами (а, b), але під вагою фактів вимушена нарешті сказати правду (с). Оскільки ситуація для детектива є несподіваною, вона вимушена швидко оцінювати зміни в ситуації для того, щоб переконливо відповідати на запитання співрозмовниці і навіть використати свою поразку для того, щоб завоювати її довіру.

2) Мовленнєва фаза комунікативної ситуації неправди визначається часовими межами промовляння неправдивого висловлення. На цьому етапі ролі адресанта й адресата є однаково значущими, оскільки саме останній оцінює вірогідність інформації, що міститься у висловленні, та щирість мовця. Якщо шляхом зіставлення наявних у нього позамовних знань з інформацією, що передається мовними засобами, адресат доходить висновку про хибність змісту висловлення та нещирість адресанта, він визначає мовленнєву поведінку адресанта як неправду: *She spoke in a small, almost a bored, voice. 'It's nothing to do with them now.'* There was a long pause. I said, 'You can't lie to me. Face to face' (Fowles). Негативно оцінюючи істинність змісту висловлення та щирість адресанта, адресат виходить з його власного розуміння ситуації, враховує відому йому інформацію про особистісні характеристики співрозмовниці та невербальні сигнали, що супроводжують повідомлення.

Когнітивний стан адресата не завжди є чітко визначеним, тобто адресат може бути невпевненим стосовно істинності змісту висловлення й щирості мовця. Це вказує на необхідність детальнішого розгляду когнітивних станів адресата, які ми поділяємо на три основні типи.

А. Знання. Адресат може бути впевнений, що зміст висловлення є істинним, а мовець — щирим. У цьому випадку, що становить комунікативну норму, адресат кваліфікує висловлення як правдиве. Протилежними є випадки, коли, по-перше, адресат знає, що зміст висловлення хибний, хоча мовець щирий. Тут має місце помилка. По-друге, коли мовець знає, що зміст висловлення хибний, а мовець нещирий. Проміжним є випадок невизначеності знання, що ілюструє такий приклад: *'Apparently the Minister's rather pleased with the work I did for him,' he explained to her a little blindly. 'He wanted me to know that my efforts hadn't been in vain. That was his private secretary. Bill. Sir William Wells. Friend of mine.'* (a) *'I see,' Miss Dubber said.* (b) *But she was not enthusiastic* (Le Carré). Адресат не знає, чи повідомлена їй інформація є істинною, про що свідчить стриманість її вербальної (а) і невербальної (b) реакцій. Однак, оскільки стосунки постояльця і хазяйки не передбачають зайвої цікавості з боку останньої, вона вважає за краще не

з'ясовувати дійсного стану речей, тобто залишається в когнітивному стані невизначеності знання.

Б. Впевненість. Невизначеність знання адресата розв'язується у зоні впевненості. Адресат може не знати напевно, але бути переконаним, що зміст адресованого йому висловлювання є хибним: *'Beyond the box you have Doctor Joseph Harrison of my department at Idaho, and of whose brilliant study of characteristic urban Negro neuroses, Black and White Minds, you may have heard. <...> Beyond him, Doctor Heinrich Mayer, at present working at Vienna. Beyond him, Madam Maurice Conchis, whom many of us know better as the gifted investigator of the wartime traumata on refugee children. I speak of course of Doctor Annette Kazanian of the Chicago Institute.'* <...> *I did not, could not believe that they were psychologists; they would never risk giving me their names* (Fowles). Адресат переконаний, що імена та професії людей, які йому представлені, є фіктивними, оскільки, беручи до уваги ситуацію, вони ніколи б не наважилися відкрити йому їхні справжні імена. Проте, як свідчить уточнення, що здійснюється шляхом введення модального предикату (*I did not, could not believe*), адресатові бракує абсолютної впевненості.

Проміжним випадком між переконаністю, що зміст висловлення є хибним, і переконаністю, що зміст висловлення є істинним, є невизначені з точки зору впевненості когнітивні стани адресата.

В. Сумнів, чи імовірність. У свою чергу, невизначеність цього типу переходить до зони сумніву. Полярними випадками сумніву є "високоймовірна правда" і "високоймовірна неправда". Останню ілюструє такий приклад: (а) *'He sold drugs!'* (b) *'He never sold drugs!'* said Stuart. (c) *But he was not sure* (Murdoch). Адресат висловлення (а) категорично заперечує істинність його змісту висловленням (b), що передано на письмі знаком оклику. Однак, як свідчить коментар оповідача (c), він не впевнений в тому, як насправді стоять справи, хоча схильний вважати, що повідомлювана інформація є хибною, а мовець – нещирим.

Між цими полюсами розташовані висловлювання, відносно змісту яких когнітивний стан адресата є цілком невизначеним, наприклад: *'Julie was in danger of becoming, like many such striking cases, something of a monster in a psychiatric freak show. This is what I am now trying to guard against.'* *I began to swing the other way – after all, she had warned me, I was to have my credulity put on the rack again. I could not believe that the girl I had just left suffered from some deep mental flaw* (Fowles). Про невизначеність когнітивного стану адресата свідчить його внутрішня мова, насамперед, метафорично забарвлений вислів *I was to have my credulity put on the rack again*.

3) Постмовленнєва фаза неправди звичайно збігається з мовленнєвою фазою наступного комунікативного акту. Так, адресат може спростувати зміст попереднього висловлення (це водночас постмовленнєва фаза неправдивого висловлення і мовленнєва фаза негативної

вербальної реакції на нього) чи, навпаки, прийняти його як правдиве та продовжити комунікацію в руслі, в яке її спрямував адресант: *'Bob has been involved in all kinds of things in his time. He had his tongue ripped out by the Japanese.' <...> 'Oh ha frigging ha'* (Fry). Адресат неправдивого висловлювання, виходячи з наявного в нього знання про дійсний стан речей, заперечує істинність повідомлюваної інформації та щирість мовця іронічним вигуком, що є водночас і постмовленнєвою фазою неправдивого висловлення, і мовленнєвою фазою наступного висловлення.

Ситуація неправди може розвиватися за одним із двох альтернативних сценаріїв, які умовно назовемо "прийняття неправди" (успішна неправда) та "викриття неправди" (неуспішна неправда). На цьому етапі визначальною є постать адресата. Когнітивна настанова адресата, своєю чергою, обумовлює можливість різних сценаріїв розвитку комунікативної ситуації викриття неправди, серед яких ми виокремлюємо такі типи:

А. Одразу розпізнана неправда: *'Have you recovered from your accident?' 'Yes, thank you. (a) How did you know I'd had an accident?' she asked. Mark thought quickly. (b) Called the hospital. (c) They told me there.' (d) 'You're lying, Mark. (e) I didn't tell them at the hospital, and I left early after a phone call from my father'* (Archer). Жінка запитує співбесідника, як він дізнався про те, що вона потрапила в аварію (а). Він не може сказати їй, що є секретним агентом і довідався про це з професійних джерел інформації. Він говорить неправду, що нібито зателефонував їй на роботу і там йому повідомили про це (b, c). Але ця інформація суперечить знанню жінки про дійсний стан речей: вона нікому не говорила про аварію (e). На цій підставі жінка одразу звинувачує співбесідника в неправді (d).

Б. Підозрювана неправда. Для того, щоб досягти визначеності, адресат може вдаватися до додаткових мовленнєвих дій, спрямованих на з'ясування дійсного стану речей: *'Wake up, father. (a) It's serious trouble we have.' Father Schmidt reluctantly put his feet on the floor. 'Have they attacked you again? (b) I heard no shots last night.'* (c) *'They have done worse, Father Schmidt. They've driven away the cows and killed the chickens and we've come to beg for some of your home-made wine.' 'I suppose I can give you a few bottles, perhaps, but (d) what has wine to do with your cows?' (e) 'Oh, they poisoned our well too. We have nothing to drink, father. And we need six of your labourers to carry the things.' (f) 'What is wrong with your car?' (g) 'They burned that.' (h) 'Then how did you come here?' (i) 'We walked all the way'* (Greene). Спочатку адресант подає вигадану ситуацію (а) в загальних рисах, а далі специфікує її (с). Він має на меті викликати співчуття отця співрозмовника для того, щоб він дав йому вина і робітників. Спочатку останній не знає, чи можна вірити адресанту, оскільки він не має інформації, що підтверджує його слова (b). Він ставить запитання (d, f, h), відповіді на які (e, g, i) є деталізацією неправдивого висловлення (а).

Цей приклад ілюструє багатоступінчастий процес з'ясування адресатом деталей пропонованої адресантом моделі ситуації, що передують її прийняттю чи спростуванню адресатом. З подальшого контексту твору відомо, що отець Шмідт нарешті погоджується допомогти адресантові неправдивих висловлень, тобто вірить неправді, що є очевидною для читача.

В. Доказана неправда також пов'язана з розпитуваннями й уточненнями, що призводять до того, що мовець змушений вигадувати нові факти, щоб змусити слухача повірити тому, що було сказане ним спочатку: одна неправда тягне за собою інші. Проте, на відміну від вищерозглянутого випадку, адресант врешті решт викриває себе через протиріччя та неузгодженість фактів: *LAVINIA: I saw you meet Brent! CHRISTINE (alarmed – but concealing it – coolly): Well, what if I did? I told you myself (a) I ran into him by accident – LAVINIA: (b) You went into his room! CHRISTINE (shaken): (c) He asked me to meet a friend of his – a lady. (d) It was her house we went to. LAVINIA: (e) I asked the woman in the basement. (f) He hired the room under another name, (g) but she recognized his description. And yours too. (h) She said you had come there often in the past year. CHRISTINE (desperately): (i) It was the first time I had ever been there. (j) He insisted on my going. (k) He said he had to talk to me about you. (l) He wanted my help to approach your father – LAVINIA (furiously): (m) How can you lie like that? (O'Neill). Першим у ланцюжку є висловлення (a), де стверджується, що зустріч адресанта (Лавинії) з Брентом випадкова. Її співрозмовниця (Кристин) не вірить у це, бо знає, що Лавинія заходила до Брента (b). Намагаючись виправдатись, Лавинія повідомляє вигадані деталі стосовно того, що Брент попросив її зустрітись з його знайомою (c), якій нібито належить квартира (d). Однак Кристин уже довідалася про все (e) і знову звинувачує Лавинію в тому, що та каже неправду, – кімнату найняв сам Брент під чужим іменем (f); консьєржка впізнала Лавинію і Брента за описом (g), повідомивши Кристин, що вони нерідко туди навідувалися (h). Проте Лавинія, яка не хоче зізнаватися в подружній невірності, каже, що це був її перший візит (i), додаючи за власної ініціативи деталі (j, k, l), щоб зробити вигадку більш правдоподібною. Кристин відмовляється вірити Лавинії і звинувачує її в обмані (m). Ситуація викриття неправди, як правило, є дуже напруженою емоційно.*

Підводячи підсумки вищевикладеному, зазначимо, що кожна з трьох фаз розвитку комунікативної ситуації неправди має власні ознаки, що дозволяють відмежувати її від нормативної комунікативної ситуації. Домовленнєвій фазі розвитку ситуації неправди властиві такі ознаки: немовленнєва мета адресанта має некооперативний (стратегічний) характер; адресант вважає, що адресат не захоче вчинити так, щоб цієї мети було досягнуто; це спричиняє когнітивний дисонанс адресанта; оцінивши ризик, пов'язаний з вибором некооперативного шляху уникнення когнітивного дисонансу, і взявши до уваги морально-етичні аспекти, адресант вирішує порушити норми кооперативної комунікативної поведінки. Ознаки мовленнєвої фази

розвитку ситуації неправди такі: мовленнєва інтенція адресанта – змінити ментальний стан адресата в такий спосіб, щоб він не відповідав реальному стану речей; ця інтенція адресанта приховується; висловлення адресанта містить хибне судження. Постмовленнєва фаза розвитку ситуації неправди характеризується такими ознаками: змінений когнітивний стан адресата не відповідає реальному стану речей; немовленнєві наслідки неправди, як правило, є шкідливими для адресата; адресант є відповідальним за шкоду, завдану адресатові.

Література: 1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь: Перун, 2004. 2. Луньова Т.В. Лексикалізований концепт ГАРМОНІЯ в сучасній англійській мові: структура і комбінаторика: Дис. ... канд. філол. наук. – Київ, 2006. 3. Новейший философский словарь. – Минск: Интерпрессервис, Кн. Дом, 2001. 4. Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры: опыт исследования. – М.: Языки русской культуры, 1997. 5. Argyle M., Furnham A., Graham J.A. Social situations. – Cambridge: CUP, 1981. 7. Bavelas J.B., Black A., Chovil N., Mullett J. Equivocal communication. – Newbury Park, CA: Sage, 1990. 8. Cook G. Transcribing infinity: Problems of context presentation // Journal of Pragmatics. – 1990. – Vol. 14, № 1. – P. 1-24. 9. Cultural models in language and thought / Ed. by D.C. Holland and N. Quinn. – Cambridge: CUP. – 1987. 10. Dascal M., Weisman E. Contextual Exploitation of Interpretation Clues in Text Understanding: An integrated model // The Pragmatic Perspective / Ed. by J. Verschueren and M. Bertučelli-Papi. – Amsterdam: Benjamins, 1987. – P. 31-46. 11. Dijk T.A. (van). Cognitive context models and discourse // Language structure, discourse and the access to consciousness / Ed. by M. Stamenow. – Amsterdam: Benjamins, 1997. – P. 189-226. 12. Festinger L. An Introduction to the theory of dissonance // Festinger L. A Theory of Cognitive Dissonance. – Stanford, CA: Stanford University Press, 1957. – P. 1-33. 13. Firth J.R. Ethnographic analysis and language in reference to Malinowsky's views // Man and culture: An evaluation of the work of Bronislaw Malinowsky / Ed. by J. R. Firth. – L.: Routledge and Kegan Paul, 1957. – P. 93-118. 14. Furnham A. Psychology of social situations. – Oxford: OUP, 1981. 15. Graham A. Mental Models as Representations of Discourse and Text. – Chichester: Ellis Horwood, 1997. 16. Malinowsky B. An ethnographic theory of language // Malinowsky B. Coral gardens and their magic. Vol. II, Part IV. – L.: Allen and Unwin, 1935. – P. 4-74. 17. Towards a Psychology of Situations: An interpersonal perspective / Ed. by D. Magnusson. – Hillsdale: Erlbaum, 1981.